

УДК 347.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.61>

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Терещук М.М.,
*аспірант кафедри права,
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0003-2244-6134
e-mail: mtereschuk@e-u.edu.ua*

Терещук М.М. Генеза правового інституту цивільно-правової відповідальності в Україні.

В Україні існує нагальна потреба у перегляді підходів до інституту цивільно-правової відповідальності. Сучасна уніфікація приватного права та запровадження європейських стандартів зумовили необхідність оновлення положень чинного законодавства щодо інституту цивільно-правової відповідальності. Крім того, сучасна правозастосовна практика потребує добре розробленої та науково обгрунтованої концепції цивільно-правової відповідальності, яка б дозволила досягти максимальної ефективності у відновленні та захисті порушених цивільних прав. При цьому мають бути враховані основні функції цивільно-правової відповідальності, такі як компенсаційна (спрямована на відновлення порушеного інтересу потерпілого) та превентивна (забезпечення належних стимулів для вжиття запобіжних заходів з метою зменшення або уникнення очікуваної відповідальності).

Заходи відповідальності є невід'ємною частиною захисту, адже відповідальність притаманна лише окремим способам захисту цивільних прав та інтересів. Сама по собі відповідальність не може забезпечити такий захист, оскільки є статичною правовою категорією. Ця функція реалізується через застосування конкретних заходів відповідальності, які в цивілістичній науці називаються санкціями. Досить поширеною сьогодні є правова позиція, що цивільно-правова відповідальність - це покладення на правопорушника правових наслідків, які проявляються в позбавленні його певних прав або в заміні наявного права новим, або в приєднанні до наявного додаткового.

У цивілістичній літературі підкреслюється, що застосування заходів відповідальності завжди ґрунтується на принципі вини. Коли на особу покладається обов'язок, який вже існував, але який вона не виконала добровільно, то це не міра відповідальності, а міра захисту. Перелік способів захисту цивільних прав є ширшим, ніж передбачені законом заходи відповідальності, що дозволяє значно розширити фактичну можливість захисту порушених прав та максимально ефективно відновлювати порушені права, а також спонукати учасників цивільних відносин до соціально бажаної поведінки. Водночас перспективними для подальших досліджень є питання загальних підстав відповідальності за заподіяння шкоди та умов цивільно-правової відповідальності, а також застосування окремих санкцій.

Ключові слова: цивільне право, шкода, збитки, порушення, відповідальність, відшкодування.

Tereshchuk M.M. Genesis of the legal institute of civil liability in Ukraine.

In Ukraine, there is an urgent need to revise the approaches to the institution of civil liability. The modern unification of private law and the introduction of European standards have necessitated updating the provisions of the current legislation on civil liability. In addition, modern law enforcement practice requires a well-developed and scientifically sound concept of civil liability that would allow achieving maximum efficiency in restoring and protecting violated civil rights. This should take into account the main functions of civil liability, such as compensatory (aimed at restoring the victim's damaged interests) and preventive (providing appropriate incentives to take precautions to reduce or avoid expected liability).

Liability measures are an integral part of protection, as liability is inherent in definitive ways of protecting civil rights and interests. Liability alone cannot provide such protection, as it is a static legal

category. This function is realized through the application of specific liability measures, which are called sanctions in civil law. The legal position that civil liability is the imposition of legal consequences on the offender, which are manifested in the deprivation of certain rights or in the replacement of an existing right with a new one, or in the addition of an additional right to an existing one, is quite common today.

The civil law literature emphasizes that the application of liability measures is always based on the principle of guilt. When a person is imposed with an obligation that already existed but was not fulfilled voluntarily, this is not a measure of liability, but a measure of protection. The list of ways to protect civil rights is wider than the liability measures provided for by law, which makes it possible to significantly expand the actual possibility of protecting violated rights and restore violated interests as efficiently as possible, as well as to encourage participants to civil relations to behave in a socially desirable manner. At the same time, the issues of general grounds of liability for damage and conditions of civil liability, as well as the application of certain sanctions, are promising for further research.

Key words: civil law, damage, losses, violation, liability, compensation.

Постановка проблеми. На момент прийняття Цивільного кодексу України ст. 16, яка закріплювала способи захисту цивільних прав та інтересів, містила надзвичайно прогресивну норму, що встановлювала право суду застосовувати інші, крім прямо передбачених цією статтею, способи захисту [1, с. 246]. Таким чином сторони мали можливість, не обмежуючись встановленими законом способами захисту, передбачити ефективний, на їхню думку, спосіб захисту прав у конкретній ситуації. Однак на практиці укладаючи договір сторони обмежувалися вказівкою на способи захисту, встановлені чинним законодавством, а неоднозначна судова практика призвела до масової відмови у задоволенні позовів у зв'язку з тим, що позивач обрав не встановлений законом або договором спосіб захисту свого права.

У 2017 році до Цивільного процесуального кодексу України були внесені зміни, які розширили можливості суду щодо захисту прав, свобод та інтересів, а ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України було доповнено словами «чи судом у визначених законом випадках» [2, с. 39]. Це покращило становище осіб, які звертаються до суду за захистом свого порушеного права або законного інтересу, оскільки така норма спрямована на реалізацію положень ст. 55, 124 Конституції України та ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однак відповідне оновлення вступило в певну колізію з нормою ч. 2 ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої суд має право визначити такий спосіб захисту, який не суперечить закону [3].

Очевидно, що за роки свого розвитку інститут цивільно-правової відповідальності в доктрині цивільного права України не отримав однозначного розуміння. У певному сенсі усталеною в українській науці можна вважати позицію про два значення поняття відповідальності: позитивно-перспективне та негативно-ретроспективне [4, с. 133]. Проте відповідальність є багатограним поняттям, яке пов'язане не лише з минулим (з уже вчиненим проступком), а й з майбутнім. Обов'язок і відповідальність завжди залежать одне від одного. Юридичне поняття відповідальності – це насамперед відповідальне ставлення до своїх обов'язків, яке забезпечує їх належне виконання. Відповідальність за правопорушення є наслідком безвідповідальної поведінки, невиконання обов'язку. Тобто, позитивно-ретроспективне розуміння цивільно-правової відповідальності пов'язане з виконанням нею превентивної функції, а негативно-ретроспективне – компенсаційної.

Станом на сьогодні домінує негативно-ретроспективне розуміння юридичної відповідальності як правоохоронного інституту, що передбачає заходи державного примусу за вчинене правопорушення і полягає у встановленні для правопорушника негативних наслідків у вигляді обмежень особистого та майнового характеру [4, с. 133]. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність розглядається в межах охоронних правовідносин, де відновлення або захист порушених прав може здійснюватися шляхом застосування заходів цивільно-правової відповідальності. У такому розумінні цивільно-правова відповідальність, застосування примусових заходів, передбачених на нормативному рівні, у більшості цивілістів асоціюється із вчиненням правопорушення як у договірній, так і в позадоговірній сферах.

Метою цього дослідження є формування цілісної концепції цивільно-правової відповідальності з огляду на її розвиток в сучасній українській правовій системі з урахуванням тенденцій її переосмислення в умовах євроінтеграції та доктринального плюралізму. Дослідження спрямоване на виявлення суперечностей між нормативним регулюванням та судовою практикою, аналіз

можливостей адаптації зарубіжних теорій, зокрема концепції відповідальності як вразливості, а також на обґрунтування потреби у перегляді правової термінології та принципів розмежування понять «відповідальність» і «ризик». Такий підхід дозволить удосконалити механізми правозастосування та посилити превентивну функцію права.

Стан опрацювання проблематики. Висвітленню проблем цивільно-правової відповідальності у юридичній науковій літературі приділяли увагу такі вітчизняні дослідники як В.А. Васильєва, М.М. Великанова, І.О. Дзера, А.С. Довгерт, Ю.М. Жорнокуй, О.В. Кохановська, В.І. Крат, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.О. Первомайський, В.Д. Примах, С.О. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. Тривалий час підставою цивільно-правової відповідальності був склад правопорушення у сфері майнових чи особистих немайнових прав, під яким розуміли сукупність ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру. Пізніше від терміну «склад правопорушення» в цивільному праві відмовилися, називаючи підставою (або умовами) цивільно-правової відповідальності протиправну поведінку, шкоду, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою, вину правопорушника. Це не більше ніж деталізація однієї і в принципі єдиної підстави, якою є правопорушення (цивільне, господарське тощо). Однак гостра критика такого підходу поки що не змінила загальної оцінки вчення про склад цивільного правопорушення, яке досі посідає чільне місце. У зв'язку з цим не можна погодитися з тими авторами, які стверджують, що хоча закон і не містить переліку умов цивільного правопорушення, але їх можна виокремити шляхом логічного тлумачення статей Цивільного кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Наразі Україна знаходиться на етапі розвитку правової держави та інтеграції до європейського співтовариства. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність переосмислення підходів до розуміння права та зміни правосвідомості. Сучасною тенденцією є впровадження раціоналістичного праворозуміння як балансу загальноправового, соціологічного та економічного аналізу права. Така раціоналістична концепція розуміння сутності права передбачає усвідомлення права як самодостатнього явища, яке активно впливає на інші, неюридичні, суспільні явища (економіку, етику, релігію тощо). Тому сприйняття права не обмежується нормативним відображенням матеріальних (економічних) відносин. Право розглядається як визначальна для економіки форма суспільного життя.

У зарубіжній доктрині вчення про цивільно-правову відповідальність зводиться до таких теорій: теорія відповідальності як обов'язку, теорія відповідальності як ціни (вартості) та теорія відповідальності як вразливості [5, с. 65]. Згідно з першою теорією, відповідальність розуміється як вторинне зобов'язання, що виникає внаслідок невиконання первинного обов'язку. У цьому випадку вторинне зобов'язання є правовим наслідком порушення первинних прав або невиконання первинних обов'язків, але первинне зобов'язання не зникає, а трансформується в іншу форму. Відповідальність як ціна розглядається в контексті тих витрат, втрат, зборів, які правопорушник повинен сплатити за порушення. І відносно нова теорія – теорія відповідальності як вразливості, відповідно до якої перші дві теорії мають суттєвий недолік: вони акцентують увагу на державному примусі, але такий державний примус не буде застосований без відповідних дій з боку потерпілого. Цілями деліктного права є відшкодування шкоди та стримування від майбутньої деліктної поведінки, що по суті є виконанням компенсаційної та превентивної функцій цивільно-правової відповідальності. Також висловлюється думка про те, що порушення договору традиційно не вважається правопорушенням [5, с. 66].

Натомість відповідальність як вразливість означає, що людина піддається нападу, якому вона раніше не піддавалася. Майно і свобода відповідача, який був визнаний невинним у вчиненні певного цивільного правопорушення, залишаються захищеними від будь-яких подальших дій з боку позивача. Однак, коли відповідача визнають відповідальним, все змінюється. Тепер позивач має право звернутися до примусового апарату держави з проханням примусити відповідача виконати певний обов'язок. Оскільки відповідач більше не є «невразливим» внаслідок захисту держави, механізм примусу, який його захищав, тепер відданий на відкуп позивачеві, який може використовувати його на власний розсуд. Звичайно, існують обмеження щодо вразливості відповідача. Позивач має в своєму розпорядженні лише певні засоби захисту.

Визначальною рисою правового статусу цивільної відповідальності є саме ця нестабільна ситуація – можливість зазнати приватного нападу з боку позивача. Бути відповідальним означає бути підданим нападу таким чином, яким він раніше не піддавався. За відсутності цивільно-правової відповідальності цей апарат перебуває в інертному стані. Приватна сторона не має права

використовувати його проти опонента. У багатьох випадках держава навіть не має права використовувати цей механізм проти відповідача. Однак, коли відповідача визнають винним, ситуація змінюється: тепер він стає вразливим. Оскільки він більше не під захистом держави, той самий апарат примусу, який його захищав, тепер передається в розпорядження позивача, який може використовувати його на власний розсуд [6, с. 56].

Можна констатувати, що на відміну від кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності, підстави цивільно-правової відповідальності не обмежуються лише тими, що встановлені законом. Це дозволяє говорити про досить широке розуміння цивільно-правової відповідальності, яка включає в себе і порушення зобов'язань. На думку деяких авторів, замість словосполучення «відповідальність за порушення зобов'язання» [7], у назві глави 51 Цивільного кодексу України доцільно використовувати категорію «правові наслідки невиконання зобов'язання» [8, с. 22]. Поточне формулювання є не зовсім коректним, оскільки правові наслідки порушення зобов'язання протиставляються відповідальності незважаючи на те, що відповідальність є лише складовою правових наслідків порушення зобов'язання.

Видається, що обґрунтованим підходом у такому випадку буде перейменувати главу 51 Цивільного кодексу України на «Відповідальність та інші правові наслідки невиконання (порушення) зобов'язання», оскільки у випадках завдання протиправної шкоди слід використовувати саме категорію «відповідальність». Зрозуміло, що відповідальність за протиправне заподіяння шкоди та правові наслідки невиконання зобов'язання охоплюються ретроспективним та перспективним поняттями цивільно-правової відповідальності відповідно. Перше є наслідком правопорушення, а друге - невиконання обов'язку або зобов'язання. Однак поняття цивільно-правової відповідальності, включаючи її підстави та заходи, доцільно уточнити. Зокрема, недоцільно поширювати поняття такої відповідальності і застосовувати умови цивільно-правової відповідальності на ситуації, де відсутнє відповідальне ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, що забезпечує їх належне виконання.

При цьому категорію «цивільно-правова відповідальність» часто плутають з категорією «ризик», яка за своєю правовою спрямованістю та правовими наслідками суттєво відрізняється від аналізованого поняття [4, с. 134]. Ризик виходить далеко за межі майнової відповідальності і в багатьох випадках в силу нормативних приписів змушує особу нести негативні майнові наслідки за відсутності протиправності її поведінки. У зв'язку з цим співвідношення ризику і відповідальності проявляється в тому, що ризик дозволяє подолати негативні наслідки, які не обумовлені не тільки протиправністю поведінки боржника, але і його поведінкою в цілому. Відповідальність у будь-якому випадку пов'язана з несприятливими наслідками для особи, яка порушила право. З іншого боку, відповідальність разом із функцією компенсації виконує функцію стримування, що дозволяє забезпечити ефективний (соціально та економічно) результат.

З економічної точки зору, правила відповідальності є інструментом інтерналізації ризиків, створюючи таким чином стимули для суспільно корисної поведінки. Наприклад, коли йдеться про особливий вид діяльності, пов'язаний з відносинами використання технологій, штучного інтелекту або здійснення певної професійної діяльності, поняття вищої відповідальності використовується в позитивному і довгостроковому сенсі. Це означає відповідальне ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, що забезпечує їх належне виконання. Водночас, зумовлені особливостями діяльності, пов'язаної з використанням технологій або здійснення певних видів професійної діяльності, вимоги до відповідального ставлення до обов'язків є завищеними порівняно з іншими видами діяльності. Відшкодування шкоди винуватцю в таких випадках слід розуміти як міру цивільно-правової відповідальності. У випадку невинного заподіяння шкоди компенсація є мірою захисту потерпілого.

Відповідальність пов'язана з позбавленням існуючих прав або покладенням нових додаткових обов'язків і виконує компенсаційну, а не відновлювальну функцію, що характерно для заходів захисту суб'єктивних цивільних прав. Відтак, заходи юридичної відповідальності мають правовий характер, що відрізняє їх від самозахисту, або майново-компенсаційний характер, що відрізняє їх від заходів оперативного впливу, які мають організаційний характер [9, с. 161]. Вважається, що такий підхід є виваженим, відповідає сутності заходів захисту цивільних прав та цивільної відповідальності і дозволяє ефективно захистити порушене право. Фактично така можливість вибору форми захисту прав чи інтересів є проявом принципу диспозитивності, оскільки реалізація права на захист передбачає самостійне вирішення всіх питань, пов'язаних з вибором способів захисту та їх практичною реалізацією.

Таким чином, заходи захисту та заходи цивільно-правової відповідальності співвідносяться як загальне і часткове, тобто заходи захисту є більш широким поняттям, яке включає в себе заходи цивільно-правової відповідальності [10, с. 184]. Наразі в контексті перекодування цивільного законодавства перспективною вважається пропозиція сформулювати чинний принцип свободи договору як більш широкий – принцип свободи правочину. Пропонується розглянути можливість подальшого розширення змісту цього принципу таким чином, щоб задекларувати свободу вступу у цивільні правовідносини. Тому видається логічним не лише розширити можливість вступу суб'єктів у цивільні правовідносини, а й можливість захисту прав та законних інтересів шляхом введення в цивільне право категорії «правові наслідки невиконання (порушення) цивільних обов'язків».

Перегляд підходів до інституту цивільно-правової відповідальності вже є не лише предметом наукової дискусії, а й запитом правозастосовчої практики. Уніфікація приватного права та гармонізація цивільного законодавства потребують цілісної теорії цивільно-правової відповідальності, яка має бути розроблена доктриною та забезпечувати максимальну ефективність у відновленні та захисті порушених цивільних прав. З цією метою категорію «відповідальність» слід використовувати в негативно-ретроспективному розумінні як правоохоронний інститут, що передбачає заходи примусу за правопорушення і полягає у встановленні для правопорушника негативних наслідків у вигляді обмежень особистого та майнового характеру.

Висновки. Проведений аналіз демонструє, що інститут цивільно-правової відповідальності в українському праві перебуває у стадії глибокого переосмислення, що зумовлено як внутрішніми потребами системного оновлення правового регулювання, так і зовнішніми імперативами євроінтеграції. Вітчизняна правова доктрина, як і судова практика, демонструє відсутність уніфікованого розуміння цивільно-правової відповідальності, що ускладнює її практичне застосування. Існуюче нормативне поле розривається між прогресивними підходами до розширення способів захисту прав (зокрема, через ст. 16 Цивільного кодексу України) та консервативними судовими тлумаченнями, що зводять відповідальність виключно до наслідку правопорушення. Особливу увагу заслуговує порівняльний аналіз зарубіжних теорій цивільної відповідальності, зокрема концепція відповідальності як вразливості, що дозволяє подивитися на взаємодію між сторонами приватноправового спору через призму динаміки «захищеності – вразливості» суб'єкта. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність набуває не лише ретроспективного карального значення, але й виконує перспективну регулятивну та превентивну функцію. Раціональним виглядає підхід до переосмислення нормативної термінології (наприклад, у главі 51 Цивільного кодексу України), а також до чіткого розмежування понять «відповідальність» та «ризик», що сприятиме підвищенню якості правозастосування. Адже інтерналізація ризиків через інструменти цивільно-правової відповідальності відкриває можливості для формування ефективної, економічно вмотивованої поведінки учасників цивільного обігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кот О.О., Великанова М.М. Способи захисту цивільних прав: оновлення статті 16 ЦК України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 3. С. 242–255.
2. Дзера І.О. Реформування підстав та способів захисту цивільних прав та інтересів в умовах рекодифікації ЦК України. *Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні*: збірник наукових праць учасників круглого столу, м. Київ, 04 лютого 2022 р. Київ, 2022. С. 35–40.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Великанова М.М. Ризик та цивільно-правова відповідальність: огляд доктринальних підходів щодо проблеми їх співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2018/1. С. 132–135.
5. Lahe J. Forms of liability in the law of delict: fault-based liability and liability without fault. *Juridica International*. 2005. № X/2005. Р. 60–70.
6. Мусієнко В.В., Мусієнко А.В. Актуальні аспекти цивільно-правової відповідальності в зобов'язальних правовідносинах. *Dictum Factum*. 2021. № 2(10). С. 52–57.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

8. Великанова М.М. Оновлення цивільного законодавства щодо правових наслідків порушення зобов'язання. *Цивільне право України: погляд у майбутнє*: збірник матеріалів XIII Міжнародного цивілістичного форуму, м. Київ, 04 квітня 2024 р. Київ, 2024. С. 19–25.
9. Приленський І.Г. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2021/2. С. 159–165.
10. Павлюк Н.М. Проблемні питання класифікації функцій цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2/2023. С. 182–185.